

СИСТЕМНІ ОЗНАКИ ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ

У статті визначаються системні ознаки героїчного епосу українців: його корпоративний характер, мелодійну співану рецитацію, достовірність, передачу основних культурних і соціальних цінностей тощо.

Ключові слова: функціональний підхід, соціологічні функції, літературні функції, семіотичні функції, психологічна, гендерна, локальна, історична функції.

Героїчний епос об'єднує багатofункціональні за своїм призначенням твори епічних співців-професіоналів, які виражають інтереси військової спільноти або стану, що стоїть на захисті релігійних, національних, державних інтересів суспільства. Твори героїчного епосу досить різноманітні, тому універсальне наукове визначення, яке б охоплювало всі його характерні ознаки, навряд чи можливе. Те ж саме можна сказати і про вузькоспеціалізовані визначення – за жанровими ознаками, тематикою, змістом чи формою творів. Аналізуючи існуючі у світовій фольклористиці визначення героїчного епосу, Х. Ясон зауважує, що часткові визначення, такі, як «епос – це довга розповідь у віршах» або «довга «героїчна» віршована розповідь про фізичні (не магичні) битви»; «довга віршована розповідь у піднесеному стилі, що розповідає про історичних або вимишлених персонажів» тощо не можуть бути використані для визначення жанру[12, 39].

Багатообіцяючим у вітчизняній фольклористиці став функціональний підхід до визначення героїчного народного епосу, коли дослідники спочатку описують його як систему в процесі функціонування, виокремлюючи провідні ознаки, і вже потім – як матеріал, що це функціонування забезпечує. Функціональний підхід в національній фольклористиці був започаткований у 50-х роках XIX ст. з невеличких відомостей про кобзарів і коментарів

Г.Базилевича [1], А. Метлинського [6]. Згодом П. Куліш приділив значну увагу опису життя і діяльності виконавців дум, характеризував твори у залежності від їх призначення та виконання. Слідом за Кулішем К. Грушевська акцентувала увагу на призначенні дум, наполягала на важливості дослідження соціальної основи думової поезії: її корпоративного характеру і пов'язаного із ним територіального розподілу дум у їх редакціях [4, IX]. В. Перетц у своєму критичному зауваженні на працю Грушевської підмітив, що такий підхід важливий для з'ясування динаміки жанру, але не його походження. Нагадавши висновки П. Житецького, що творцями дум були військові кобзарі, свідки подій і до того професіонали-співці, а не професіонали-старці, Перетц справедливо наголосив, що *«хоч як ми вивчатимемо старецькі братства й т. у., вони не дадуть нам ключа, щоб зрозуміти процес творення дум, а хіба щоб розуміти історію їхньої консервації в XIX віці»*[8, 8].

Вивчення мелодій українського героїчного епосу було започатковане М. Лисенком [11]. Згодом Ф. Колесса вирізнив думовий епос з-поміж інших жанрів українського народного епосу на основі форми його виконання – мелодійної співаної рецитації, яку мають думи, голосіння і жебранки [5], а ще пізніше С. Грица та О. Дей виокремили речитативні та розспівні (строфічні) мелодійні типи народної епіки [23]. С. Росовецький вважає принцип мелодійного рецитуння головною жанровою ознакою дум, яка відрізняє їх від обрядових речитативних жанрів: *«Рецитуння думового епосу відрізняє його від інших жанрів української народної епіки, які співаються, а мелодійне рецитуння – від «рецитуння без мелодії», що зустрічається в обрядовій поезії»*[10, 338].

Російський дослідник С. Неклюдов, вслід за англійськими епосознавцями К. і М. Чедвіками [13], основою для вивчення героїчного епосу вважав принцип достовірності (із точки зору самої традиції), яким героїчний народний епос відрізняється від інших фольклорних жанрів, зокрема казки. Він охарактеризував героїчний епос як жанр усної і книжної словесності, що

розповідає про надзвичайні події міфологічного чи квазіісторичного минулого [7]. Дослідник трактує термін «героїчне» як військове і богатирське.

Х. Ясон наголошує на провідній ролі літературних та соціологічних функцій усного богатирського епосу. До *літературних* фольклористка відносить фактуру (твір може бути викладений віршами, прозою, прозиметром); сюжет (боротьба двох конфронтуючих груп чи противників, які є їх представниками); формульність (твори складаються усно із використанням традиційних моделей і формул на всіх рівнях словесних і музичних текстів); спосіб виконання (співцем або групою із музичним супроводом); ключ (реалістичний для епосу історичного піджанру і міфотворчий для епосу міфічного). До *соціологічних* – передачу основних культурних і соціальних цінностей, в тому числі етнічну і соціальну ідентифікацію або частину релігійної традиції. Дослідниця спостерегла, що епос займає центральну позицію в культурі, якщо він включає релігійні аспекти; при їх відсутності епос віддаляється від центру, а центральну позицію займає релігійна література [12, 41-42].

У процесі вивчення героїчного епосу фольклористи вирізнили наступні його системні ознаки: корпоративний характер та територіальний розподіл (К. Грушевська); пасіонарність (Ю. Ковалів); надзвичайність, героїчний характер зображуваного (В. Пропп, С. Боура, С. Неклюдов) [9; 2; 7]; мелодійну співану рецитацію (Ф. Колесса, С. Грица, О. Дей, В. Пропп, С. Росовецький); віршову форму, яка впродовж віків виникала із прозаїчної (В. Пропп); принцип державності, що постає із заперечення старого ладу, відображення родового і державного суспільного побуту (В. Пропп); достовірність, нове осмислення фізичних та інших можливостей окремого індивіда, появу нової системи етичних і естетичних цінностей (С. Неклюдов), передачу основних культурних і соціальних цінностей (Х. Ясон) тощо.

Проаналізувавши розглянуті теоретичні напрацювання, приходимо до висновку про дефініцію науковцями таких провідних ознак героїчного епосу, які визначають його зовнішні структурні зв'язки: корпоративність, пасіонарність, державність, богатирський та військовий характер, достовірність, героїзм,

релігійність, музичну співану рецитацію, яка в результаті ідентифікації фольклорного твору із літературним донедавна вважалася другорядним, а не структуроутворюючим чинником.

Сучасне осмислення особливої природи словесного фольклору, його динаміки та принципової нерівнозначності літературі розширює діапазон функціональних ознак героїчного епосу. До визначеного переліку варто було б додати семіотичну функцію (особливу ідеологію або модель світу, про з'ясування якої йтиметься пізніше); психологічну (екстремальність зображення не побутових, а надзвичайних подій, вчинків, надлюдських можливостей); гендерну (героїчний епос як суто «чоловічі» твори); локальну (виникнення у певному кобзарському осередку); історичну (хронікальність, достовірність, фантастичність); наративну (переважаючу епічність або оповідний характер); формульну (сталі епічні місця, діалогічний виклад) тощо.

Якщо розглядати героїчний епос у динаміці, то навряд чи можна виокремити якусь одну його функцію в якості провідної. Багатофункціональність властива найдавнішим зразкам світового героїчного епосу, вона бере початок із епохи синкретизму, причому в процесі історичної динаміки епос постійно втрачає одні і набуває інших функцій. Наприклад, сьогодні ми не можемо говорити про продуктивність інформативної функції українського героїчного епосу. Можливо, за княжих і козацьких часів ця функція й була визначальною, адже твори героїчного епосу доступніші для значно більшої аудиторії, аніж, приміром, літописи, призначені для невеликої частини грамотних людей. Епічні співці та їх слухачі вважали події, які оспівували, не лише достовірними, але й хронікальними – документально точними. Про вагоме значення інформаційної функції свідчить і те, що навіть у XIX ст. для носіїв традиції важливим був акцент на невигаданості сюжетів, на зображенні часу як суб'єкту історичного процесу. Із втратою інформативності у творах героїчного епосу посилюється естетична та дидактична функції. Поряд із інформативною та дидактичною, думи наділені релігійною, політичною,

націєохорончою функціями. Відомо, що зі зміною ідеологічних установок у суспільстві носії героїчного епосу – кобзарі та лірники – суворо переслідувалися.

У процесі динаміки і диференціації жанрів героїчний народний епос безперервно змінювався, розростався, міг втрачати одні функції та набувати інших. Цілком очевидно, що у найдавніших за походженням текстах домінувала неестетична, магічно-релігійна, можливо, ритуальна (згадаємо, наприклад, кельтський епос, «Едду», «Беовульф» тощо) функція. В залежності від соціального середовища носіїв епосу – дружинного, козацького, корпоративного – ми можемо говорити про його соціально-класифікаційну функцію. В залежності від гегемонії військової когорти героїчний епос міг бути витвором родоплемінної «еліти», богатирського соціуму або дружинників князя, талановитих представників козацького середовища, від яких потім поширювався і ставав приналежністю кобзарської корпорації епічних співців та розходився у простонародді (билини виконували селяни, і серед них жінки, думу про Івася Коновченка знали дівчата, козацькі пісні співали жінки). У військовому середовищі героїчний епос виконував практичну функцію (передача досвіду військових поєдинків і боїв), дидактичну (навчання поведінки воїна у бою), за його межами – інформаційну (історична пам'ять про події), політичну, художньо-естетичну.

Аналіз системних ознак предмета чи явища ефективний за умови розуміння його призначення. Як бачимо, призначення творів героїчного епосу історично змінне. Принципово значимими, на наш розсуд, структурними ознаками народнопісенної епіки можна визнати магічно-релігійну, інформаційну, пізнавальну, ілюстраційну, пропагандистську та супутні їм комунікативну й естетичну функції, а також функцію соціально-класифікаційну (належність професійним носіям, релігійно-політичне спрямування) та синкретичну (інструментальний супровід, імпровізоване виконання творів). Детальне вивчення кожної із названих функцій героїчного епосу могло б стати темою окремого наукового дослідження.

Кожна військова організація у процесі свого функціонування творила свій героїчний епос, розставляла свої акценти, що виражали її політичні інтереси та ідеологію і сприяли закріпленню влади її провідників та утворенню державності. Кожна держава на теренах України – Київська Русь, Козацька держава, СРСР тощо – мала свої героїчні пісні, що виникали із заперечення старої традиції, як опозиція до неї, і творили нову політичну ідеологію. Героїчний епос кожного нового етапу державотворення набував загальнодержавного статусу. Загальнонародним він ставав лише за умови вираження тогочасних релігійних або політичних ідеалів усіх верств населення. Історично склалися опозиції «богатирі – бояри», «козаки – селяни-гречкосії», «пролетарі – буржуазія», які відбивалися у конфліктах билин та дум (конфлікт думи про Івася Коновченка, Удовиченка – яскраве тому підтвердження).

Героїчний епос нової держави на етапі свого становлення виражав ідеали одного із бінарних станів. І лише згодом, на етапі синтезу, коли історичні стани об'єднувалися (наприклад, покозачення селян, міщан, поповнення козаків представниками боярства і шляхти українського і польського походження), героїчний епос починав виражати загальнонародні прагнення й устремління. На наш погляд, думи набрали ваги національного епосу тоді, коли кожен четвертий житель на Україні став козаком (про що маємо історичні свідчення). Ореолу загальнонародного національний героїчний епос набуває не за часів свого утворення, а значно пізніше, коли його ідеали поширюються за межі середовища побутування або держава, ідеологію якої він маніфестує, стає політичною й історичною реальністю.

Із поваленням держави заперечується, перекреслюється роль її героїчного епосу, або й сам епос знищується, як це почасти було із думами, звільнюючи місце для військових пісень нового часу. Зерна героїчних епох, посіяні епічними співцями у простонародді, зібрані по крупинці ентузіастами-патріотами, чекають своєї благодатної днини. І якщо нація спроможна відстояти себе, відродити свою

релігію і свою державу, то й героїчний епос ідеалізується, завдяки зусиллям інтелігенції відроджується із забуття і набуває статусу загальнонародного, стає національним скарбом і народною святинею.

Українців можна назвати нацією із вираженим героїчним началом, тому виникає питання, чому ж нові революції не супроводжуються героїчним епосом? Відсутність героїчного епосу новітньої доби почасти можна пояснити відсутністю соціально-політичної військової еліти, яка б несла і захищала нові національні ідеали, близькі народу. Та й яким мав би бути героїчний епос сьогодення? Сучасні «революції» на Україні, слава Богу, безкровні, але, на жаль, далекі від національних інтересів. Якщо нові героїчні пісні і творилися революційною елітою, то вони не були підхоплені ані військовою когортою, ані нацією. В протонародді настрої останнього революційного підйому швидко змінилися національним скепсисом, а на зміну епічним пісням нової доби прийшли анекдоти та саркастичні СМС-повідомлення, які влучно осміяли «тую славу». Часи героїчного, коли кожен дружинник, лицар, козак, воїн прагнув бути або хоча б здаватися героєм, щоб відповідати своєму статусу, відійшли у небуття. Слідом за часами героїки прийшли часи фарсу, в яких героїзм уже не відіграє вирішальної ролі, а героїчний епос поступився фольклорним реаліям нового часу – здебільшого анекдоту.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Базилевич Г.* Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда // Этнографическое обозрение. – 1853. – Вып I.
2. *Боура С.М.* Героическая поэзия. – М.: НЛЮ, 2002.
3. *Грица С.Й., Дей О.І.* Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної творчості на сучасному етапі // Доповідь на V з'їзді славістів.
4. *Грушевська К.* Передне слово // Грушевська К. Українські народні думи: [У 2 т.]. – К., 2004. – Т. I.
5. *Колесса, Ф.М.* Музикознавчі праці. – К., 1970.
6. *Народные южнорусские песни.* Издание А.Метлинского. – К., 1854.
7. *Неклюдов С.Ю.* Типология и история в памятниках героического эпоса.[Електронний ресурс]: Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика. –

Режим доступу до сайту: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov18.htm> **8.** *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К, М. Грушевської. – Львів, 1928. **9.** *Пропп В.* Русский героический эпос. – М.: Лабиринт, 2006. **10.** *Росовецький С.* Український фольклор у теоретичному висвітленні: Підручник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. **11.** *Южноруські пісні з голосом.* Підготував М.Маркович, видав Г.Галаган. – К., 1857. **12.** *Ясон Х.* Модели и категории эпического нарратива // Проблемы структурно-семантических указателей. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2006. – 166 с. – С. 38-71. **13.** *Chadwick K.M. and Chadwick M.K.* The Growth of Literature. Yol. I - III. – London.- 1932 - 1940.

Наталья Ярмоленко

СИСТЕМНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА

В статье определяются признаки героического эпоса как системы: его корпоративный характер, мелодическая напевная декламация, достоверность, передача основных культурных и социальных ценностей и т. п.

Ключевые слова: функциональный подход, социологические функции, литературные функции, семиотические функции, психологическая, гендерная, локальная, историческая функции.

Natalya Yarmolenko

SYSTEM PARTICULARITIES OF HEROIC EPOS

In the article the basic features of heroic epos as a system are singled out: its corporative character, melodic singing declamation, authenticity, transmission of the basic cultural and social values, etc.

Key words: functional approach, sociologic functions, literature functions, psychological, gender, local and historical functions.